

УДК 631.115.1(091)(477)''19''

**Панченко Петро
Пантелеймонович,**
д-р іст. наук., проф., Заслуж.
працівник науки і техніки України,
голов. наук. співроб. ДНСГБ УААН
(м. Київ)

СТАН СЕЛЯНСЬКОГО ГОСПОДАРЮВАННЯ В УКРАЇНІ МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ

Фактично вперше в статті подається узагальнення особливостей змін у сільському господарстві України між двома світовими війнами.

Фактически впервые в статье даётся обобщение особенностей изменений в сельском хозяйстве Украины между двумя мировыми войнами.

Actually for the first time the article deals with the generalization of features of changes in an agriculture of Ukraine between two world wars.

Сільське господарство України перед Першою світовою війною було переважаючим порівняно з іншими сферами матеріального виробництва. У 1913 р. воно сягнуло найвищих щаблів свого розвитку по основних параметрах, що й стало відправною основою порівняння трансформацій у сфері аграрних відносин в наступні роки. Цьому визначально сприятливими виявились природнокліматичні умови регіону, особлива селянська старанність господарювання, значною мірою добрі ґрунти, що викликали заздрощі в європейських сусідів.

Між тим, забезпеченість сприяння розвитку сільського господарства різного роду спеціалістами була абсолютно недостатньою, оскільки підготовка їх у профільних навчальних закладах здійснювалась в обмежених кількостях. У кінцевому рахунку, як відзначалося на першому Всеросійському сільськогосподарському з'їзді в Києві у 1913 р., існувала істотна недостатність спеціалістів в галузі зоотехнії. Надзвичайно скромною була чисельність також

агрономів, не говорячи вже про фахівців ветеринарної медицини. Так на кожного фахівця агрономічної сфери, зайнятого в справі обслуговування селянських господарств, доводилося до 11 тис. га посівних площ зернових та інших польових культур [1]. Не вистачало тієї частини працівників інтелектуальної праці, які в тих умовах були генераторами нових ідей в поступі сільського господарства до запровадження нових технологій, особливо в землеробстві. Частка спеціалістів сільського господарства в Україні стосовно обсягів аграрного матеріального виробництва була набагато нижчою, ніж, наприклад, у країнах Західної Європи.

Водночас консервативність у динаміці змін у сільському господарстві України виявляла до спеціалістів індиферентність, стримувала потребу в них. В аграрних відносинах в Україні надто тривкими виявились традиції попередніх поколінь в його веденні. Між тим, традиції практики батьків і дідів безперечно не могли бути механізмом новаторства, виробничого прогресу. Дані реальні обставини не давали ключа до неухильного, прискореного поступу вперед.

За таких обставин посилювалась роль створених ще у 1860 р. земств. Їм вдалося знайти раціональні форми допомоги сільським господарствам, що найбільшою мірою відповідали цим формам, були адекватними потребам господарювання на селі через створення агрономо-зоодільниць, хоча стали бажаними для селян осередками поширення серед них сільськогосподарських знань. До складу працівників таких дільниць входило кілька фахівців з вищою та середньою спеціальною сільськогосподарською освітою і належною підготовкою. Роль названих дільниць полягала в наданні, передусім, індивідуальним господарям консультативної допомоги, професійних рекомендацій, розмаїтих раціональних порад з конкретних питань ведення землеробської та тваринницьких галузей. Зокрема, в сфері запровадження найдоцільніших сівозмін, а значить нових на ті часи землеробських технологій, раціональнішої організації годівлі тварин з метою підвищення їхньої продуктивності, більшого виходу тваринницької продукції – молока, масла, м'яса, сала.

Отже, позитивний досвід діяльності земств у питаннях допомоги

сільським господарям, що так добре проявив себе в наступні роки, виявився не затребуваним. Хоча вже в радянські часи органами влади дана форма була успадкована і фактично без особливих змін продовжувала існування в нових історичних обставинах і умовах.

Кардинальні зміни у формах власності на землю, що відбулися, фактично не позначились на виробничих відносинах спеціалістів з діючим сільськогосподарським матеріальним виробництвом.

Після земельної реформи 1861 р. в Україні поруч з поміщицьким багатоземеллям мало місце селянське малоземелля, що поглиблювало соціальне розшарування села. З 44,1 млн. десятин придатної для господарського використання землі великим власникам – царю, поміщикам, капіталістам, монастирям належало 16,2 млн. десятин, заможним селянам – 13, середнім селянам – 9,6, у користуванні малоземельного селянства знаходилося 5,3 млн. десятин, тобто лише близько двох десятин на один двір, у той час коли в середньому на багате господарство припадало не менше 25 десятин. Поруч з цим багато селянських господарств не мали в користуванні тяглової сили, сільгоспінвентаря, необхідних знарядь праці. Так в 1,8 млн. дворів була відсутньою робоча худоба та сільськогосподарський реманент, 600 тис. селянських дворів являлись безпосівними – жодного аршина під зерновими.

Надто тяжкі викупні платежі, ярмо великих державних податків, спадок залишків кріпацтва важким тягарем знедолення лягали на плечі основної маси селянства. Внаслідок таких нестерпних обставин сотні тисяч розорених селян перетворювалися в батраків, змушені були шукати долі на заробітках у більш заможних господарствах степового регіону, на бурякових плантаціях, гуральнях тощо. Та навіть за таких жорстких обставин бідняки будь-що прагнули зберегти, не втратити своє скромне власне господарство, підтримувати його, як говориться, на послабленому диханні.

Водночас підштовхувані аграрною реформою тисячі й тисячі малоземельних селянських сімей в пошуках кращої, але незвіданої гнаної долі, переселялися на вільні, неосвоєні землі в Сибір, на Далекий Схід, Казахстан, Середню Азію тощо. Дане явище у його великих обсягах, з губерній України було найбільш

масштабним. Скажімо, за чисельністю переселенців Полтавська губернія посідала перше місце в Росії, на другому місці виявилась Чернігівська губернія. Вказані губернії та ще Харківська тобто три адміністративні регіони лівого берега Славутича, становили 25% усіх переселенців Російської імперії.

З нинішніх західних областей, тобто Галичини, а також певною часткою Закарпаття безземелля, непереносна бідність гнали селян на пошуки ліпшої долі в країни Заходу, Канаду, Сполучені Штати Америки, Бразилію, Аргентину, Уругвай тощо. Вихідці з України в названих країнах, а також їх нащадки сформували з часом тривку та організаційно міцну діаспору, вирішили проблеми оволодіння певними професіями, житлово-побутових умов, здобуття освіти, утворення сім'ї, знайшли сили застосування рукам, інтелекту, енергії, таланту. Завдяки батькам та розмаїтим родичам, знайомим, численним сподвижникам та кипучим, постійно нуртуючим ентузіастам згуртовано і незворушно, послідовно і зосереджено ревно переселенці дбають про збереження народних традицій, основ їх кореневих витоків та зберігають духовність українського етносу. Нині загальна чисельність діаспори сягнула 12, а за деякими даними 20 млн. чоловік*.

Показники соціального стану структури аграрних відносин видно в *табл. 2.1.*

Таблиця 2.1

Показники соціального стану структури аграрних відносин в Україні відповідно до соціальної структури

Соціальні групи	Число господарств		Землеволодіння		Землекористування		Посівна площа		Поголів'я коней		Велика рогата худоба	
	тис.	%	тис. десятин	%	тис. десятин	%	тис. десятин	%	тис.	%	тис.	%
Бідняки	2293,2	57,1	5059,9	12,3	4170,2	10,0	2446,6	12,2	1347,5	23,2	2620,6	32,6
Середняки	1196,7	29,9	9110,8	22,2	10956,0	26,5	5928,6	29,3	1997,8	34,4	2558,6	31,7
Багаті селяни	487,5	12,2	12455,23	30,4	15499,3	37,8	8079,1	40,0	1850,0	31,9	2062,0	25,5
Поміщики	33,6	0,8	12239,0	29,9	9159,6	22,3	37,24,4	18,5	611,0	10,5	816,4	10,2
Держава, церква та монастирі, уділи	–	–	2154,3	5,2	1334,2	3,4	–	–	–	–	–	–

Як свідчать дані таблиці, найвизначальними в аграрних відносинах були соціальні групи багатих селян та середняків. Так багаті селяни становили частку

* За основу узагальнень взято фактографічний і іншого роду матеріал автора, що апробований і одержав позитивну оцінку в попередніх його наукових та науково-популярних публікаціях.

у складі всіх господарств, яка сягала 12,2 %. При чисельності в 487,5 тис. вони володіли 36,4% землі, користувалися 37,8 і мали 40% посівних площ, третину коней та четверту частину великої рогатої худоби від загальних показників [1].

Значну частку в аграрних відносинах становили середняки – 29,9%. Вони володіли 22,2% землі, користувалися 26,5, мали 29,3 посівних площ, 38,4 коней та 31,7% великої рогатої худоби. Поміщицьких господарств налічувалось 33,6 тис, що становило тільки 0,8% загальної чисельності господарств. У своєму володінні вони мали 12239 тис. десятин землі, або 29,9% загальних обсягів, володіли 22,3%, їхні посівні площі становили 3724,4 тис. десятин, або 18,5%. У них налічувалось 611 тис. коней, що дорівнювало загалом 10,5%, та 816,4 тис. голів великої рогатої худоби, або 10,2%.

Найбільш великі поміщицькі господарства знаходились в Київській губернії, де в середньому на кожне з них у користуванні припадало 202,2 тис. десятин землі. У Волинській губернії дані показники становили 177,3 тис. десятин, Подільській – 146,5, Херсонській – 132,6, Харківській губернії – 105,7 тис. десятин. У середньому по Україні на одне поміщицьке господарство припадало 117,2 десятин [1].

Великі обсяги землі, причому кращої якості, в Україні належало царській державі, церкві, а також монастирям, були удільними. Вказаним власникам загалом належало 2154,3 тис. десятин земельних площ і в їхньому землекористуванні знаходилось 1334,2 десятин землі. Наслідки господарювання повною мірою належали власникам.

Земельна реформа 1861 р. імпульсувала значне збільшення в Україні хуторів, відрубів, їх земельних володінь. Загальна площа землі, що займали хутори і відруби становила 3817836 десятин при значних розбіжностях між губерніями. Так, наприклад, загальна площа земель хуторів і відрубів у Таврійській губернії становила 874048 десятин, Катеринославській — 641559, Волинській — 626424, Херсонській — 614295, Полтавській — 231471 і Чернігівській — 293656 десятин, тоді як у Київській — 137777, а в Харківській лише 95265 десятин.

Понад 80% хуторів і відрубів формувались на сільських громадських

землях, що стало характерною особливістю землекористування, більш активного і дієвого використання земельних ресурсів, широкої господарської ініціативи селянства України. Дані обставини стали насправді історичним явищем в удосконаленні на селі організаційних форм господарювання та ефективності використання земельних ресурсів України, передусім зони Степу, Лісостепу та інших регіонів.

Справедливо буде відзначити, що здійснювані значні зміни в аграрних відносинах супроводжувались посиленням податкового тиску на селян з боку держави. Це збуджувало непримириму рішучість боротьби широких мас селянства проти їх утисків з боку держави. Все це спричиняло рішуче невдоволення селянства, його антидержавні виступи. Відбулося велике повстання селян Полтавської та Харківської губерній [3]. Подібного роду виступи селянства мали місце також у Київській, Чернігівській та інших губерніях, селах Галичини тощо. Повстання були настільки масштабними і тривалими за часом, що для їх придушення влада застосовувала не тільки жандармів, а й війська, причому, у великій кількості.

Перша світова війна, домінуючу частину участі в якій брали вихідці з села, негативно позначилась на сільськогосподарському виробництві, сільських відносинах. Зменшилось поголів'я коней, великої рогатої худоби. Площі посіву зернових культур скоротилися загалом майже на 80%, скоротилися посіви цукрових буряків та інших культур. Так у поміщицьких та селянських господарствах Херсонської губернії поголів'я продуктивної худоби зменшилось на 20,8%, в Харківській — на 14%, у Волинській — більш ніж на 52 тис, або майже на 10% [2].

Війна, а також виснажені нею продуктивні сили села повоєнних років позначилися на розвитку сільського господарства. Дані обставини негативно вплинули на постачання села різноманітними знаряддями праці і сільськогосподарськими машинами, серпами, косами, лопатами, вилами тощо. Вітчизняне промислове матеріальне виробництво забезпечувало потреби сільського господарства фактично лише наполовину.

Розшарування селянства постійно посилювалось і все більше

загострювалося. На Галичині, наприклад, на початку ХХ ст. заможні селяни у частці сільського населення становили в межах 9,7% усіх господарств, але вони володіли 20,7% угідь. На Буковині ці показники становили відповідно 8 і 21,3%, на Закарпатті 9,9 і 23%. Водночас селянські маси західного регіону Буковини та й Закарпаття меншою мірою вдавалися до політичної радикальності у вирішенні вельми болісного питання аграрних відносин. А відтак селянство Східної України виявляло більшої наполегливості у розв'язанні аграрних проблем, що в кінцевому рахунку по своїй суті набуло революційного характеру.

Революція в аграрних відносинах у своїх перетоках і змінах пройшла декілька історичних шаблів, ряд досить характерних стадій, поступів. Початковою, безперечно, стала досить масштабна протипоміщицька акція, в результаті якої великі поміщицькі економії було ліквідовано, а на основі їх за декретами радянської влади було утворено радянські господарства (радгоспи). За принципами зрівнялівки земельну власність багатих землевласників було роздано найвірнішим найнижчим прошаркам малоземельного чи безземельного селянства, тобто наймасовішій частині сільського населення, котре виявляло ініціативу по-господарському її обробляти, раціонально використовувати з метою забезпечення належного матеріального становища сім'ям її нових власників.

Доречно зауважити, що за часів функціонування Української Народної Республіки (УНР) проблеми аграрних відносин перебували у межах існуючого землекористування. Адже наявна влада носила національний характер, відбувалася в контексті національно знакової течії. Проблеми власності в аграрній сфері, як і в інших, фактично змін не понесли, бо докорінних трансформацій у цій справі не передбачалося. Соціальна революція носила у своїй основі національний характер, що по суті не передбачало рішучих акціональних змін, а її рушійним двигуном не був радикалізм. Звертаємо увагу на те, що національна революція насправді існуючих форм власності, зокрема на селі, не руйнувала. Двигуном УНР виступала національна інтелігенція, радикальна у своїх національних позиціях, поглядах та

прагматичних діях. Національна ж ознака революції базується на формулі національних ідей, а соціальний аспект її не є ключовим, він залишається поза стовповою дорогою, що вносить корінні зміни в аграрних відносинах, матеріальному сільськогосподарському виробництві.

Зміни в аграрних відносинах в Україні відбувалися в плані суспільно-політичних трансформацій, що в ній здійснювалися відповідно до пружин внутрішнього життя, яке проходило звивисто і надзвичайно напружено, залежало, значною мірою, від зовнішніх чинників та зовнішньої політики країн Західної Європи. В середині квітня 1918 р. фактично вся територія України окуповується австрійсько-німецькими військами. Вони розподілили між собою всі терени України, її природні, сировинні та інші багатства, доробки селянства, згідно з договором окупантів з Центральною радою. На основі цих домовленостей селянство піддалося широкомасштабному пограбуванню окупантами. З України тільки до серпня названого року було вивезено 1 млн. т зерна, переважно пшениці та інших зернових культур, більше 44 тис. т у живій вазі великої рогатої худоби, а крім того, ще й свиней та овець, багато продовольчої продукції, зокрема олії. Одночасно піддалися грабунку промислові сировинні ресурси, передусім залізної руди і вугілля.

На допомогу окупантам утворювались спеціальні реквізиційні загони, які відкрито грабували сільське населення, забирали не тільки ресурси вказаної номенклатури, а й коней. Київський повітовий комісар Центральної Ради доповідав губернському комісару, що німецькі військові частини у повіті проводять масові реквізиції худоби, коней, розмаїтого продовольства. В листі говорилося, що реквізитори "... відбирають не тільки молочну худобу, якою виключно живе місцеве населення, але й весь посівний матеріал і навіть печений хліб, так що в господарстві нічого не залишається" [3].

По селах, селищах, хуторах, як і в містах нахабно нищпорили окупантські солдати, нищпорили по закутках, мародерствували, грабуючи населення, забирали навіть одягу, домашнє майно, гвалтували жінок, особливо молодого віку.

Свавілля і безмежне самочинство окупантів спричинило цілу низку

повстань селян, партизанського руху проти них. Повстання, яке виникло в Таращанському та Звенигородському повітах, поширилось на території Чигиринського, Уманського, Васильківського, Білоцерківського, Канівського, Київського та інших повітів, де селяни виступили проти окупантів із зброєю в руках. Виникають повстання також на Чернігівщині, в Харківській і Полтавських губерніях та в інших регіонах, але повстанці були погано озброєні, не мали належних навичок ведення бою. Тому в боях з регулярними частинами не завжди виявлялися переможцями, нерідко терпіли поразки, несли соціальні втрати. Деякі озброєні загони повстанців з боями відходили з території України в так звану нейтральну зону, здійснювали роботу про приведення в порядок своїх рядів і вливалися в першу і другу українські повстанські дивізії, які там формувалися. Істотним є те, що селянство становило фактичну основу особового складу вказаних дивізій, які зрештою влилися в ряди Червоної Армії.

Вперта в широких масштабах боротьба проти окупантів велася до тих пір, доки ті з ганьбою змушені були залишити терени України. Але тим самим боротьба з кривдниками селянства не припинилася. Вона лягла плетивом в історію виступів проти так званих білих, що воювали під командуванням генералів Денікіна, Слащова, Дутова, барона Врангеля, польських зазіхальників. Особливий фатум несло собою бойове формування під командуванням кінно-тачанського відчайдухи й анархістського блудника Нестора Махна. Його ватагове з'єднання виступало своєю анархістською нестримністю, з одного боку, захисником селянства, ревником селянських традицій, вірності його ідеалам.

З іншого боку, — Махно і його кінно-тачанкова рейдуюча ватага включалась і воювала в рядах Червоної Армії проти врангелівців, інших білоформувань. Але такі звивисті Махнові шляхи йому та його подвижникам слави не додавали і махновці з такою ж легкістю і рішучістю, без жалю залишали червоноармійські лави, знову вступали з ними в численні бойові сутички, шквальні вогненні пориви. Відчайдушність бойових буднів перепліталася з просторовою, невгамовною романтикою, що нерідко вихлюпувалася поза межі тогочасних людських взаємин і соціальних

повсякденних стосунків революційних перетоків на селі, в широкій селянській масі.

Кипіння громадянської війни охопило фактично обшири селянських мас до найвіддаленіших сіл і хуторів України, вона котилася по всіх містечках та містах. У найширших масштабах відбувалася господарська розруха, що посилювалася істотним погіршенням матеріального забезпечення населення, його гігієнічно-санітарного становища. Серед сільського населення поширюються різні захворювання, зокрема шлункові, легеневі — типу туберкульозу, захворювання шкіри, в південному регіоні — малярія. В сільському ареалі лютою пошестю ширилась епідемія тифу та інших інфекційних захворювань. Особливо вражали ті напасті дітей, а також підлітків та немічних старших людей. Тільки на початку 20-х років мали місце близько 150 тис. випадків захворювань на малярію, хворобу шкіри, дизентерію. Особливо непокоїли тифозні захворювання. Загалом було зареєстровано близько 115 тис. захворювань населення тифом, понад 100 тис. захворювань на туберкульоз легенів. Всі ці захворювання нерідко завершувались для населення летальними наслідками. За даними дослідників історії того періоду, за роки громадянської війни в Україні загинуло в боях та померли від різних хвороб, зокрема інфекційних, у межах 8 млн. чоловік [4], переважно сільського населення.

Поруч із соціальними трансформаціями відбуваються зміни в організаційних формах господарювання на селі. На базі великих поміщицьких та державних земельних володінь утворюються комуні, колективні господарства, що в окремих випадках мали назву сільськогосподарські артіль чи артіль сільських трудівників. На початку 20-х років вони стали своєрідною формою започаткування колективного господарювання, іншими словами — виникнення на селі колгоспів. Таких господарств у той час вже налічувалось загалом близько п'яти сотень, але їх правові взаємовідносини з державою не були визначені. У своєму розпорядженні вони мали коней, подекуди й волів, плуги, сівалки, молотарки, деякі інші механізми та знаряддя праці, продуктивну велику рогату худобу, свиней тощо.

Одночасно на основі постанови Президії ВУЦВК і Раднаркому УРСР було створено Український революційний комітет, до складу якого увійшли такі відомі на той час діячі, як Г.І. Петровський, Д.З. Мануїльський, В.П. Затонський та інші. Слідом за тим упродовж грудня 1919 - січня 1920 р. утворюються губернські, а також волосні та сільські ревкоми, що обирались на зборах селян чи їх представників.

Так у кінці грудня 1919 р. селяни села Устимівка Бахмутського повіту Донецької губернії, зібравшись на збори, розглянули питання поточного моменту, вирішили і записали в постанові про утворення тимчасового сільського військово-революційного комітету. На зборах було обрано також голову сільвійськревкому, його заступника, а також секретаря. Повсюди слідом за зборами селян відбуваються волосні, повітові, губернські з'їзди представників, обраних у селах, селищах тощо. Слідом за цим здійснюються акції проведення безпартійних селянських конференцій, що також відбувалися в такій самій послідовності: волості — губернії. Всі ці заходи надавали імпульсу поживлення громадсько-політичному життю на селі, активізували життєдіяльність селянства, збуджували ініціативу широких селянських мас.

Земельна політика держави обґрунтовується і закріплюється в декреті, прийнятому 5 лютого 1920 р. Прийнятий Всеукраїнським ревкомом декрет мав досить лапідарну, лаконічну назву "Про землю". Це був фактично перший державний документ, котрий на державному рівні визначав загальний порядок землекористування в Україні. В ньому декретувалось, що в Україні мають право користуватись землею ніхто інший, крім трудящих. Указаний земельний закон у кінцевому результаті знищував в умовах України залишки панщини і поміщицького володіння землею. Декрет усував практику форсованого утворення радянських господарств (радгоспів) та орієнтував практично здійснювати положення закону шляхом самодіяльної ініціативи безпосередньо селянськими масами. Земельним відділам місцевих органів влади доручалось виявляти широку ініціативу по залученню селянських мас до розв'язання проблем землеустрою та землекористування.

З метою практичного вирішення завдань конфіскації й розподілу

поміщицьких і земель іншої власності утворилися спеціальні сільські та волосні комісії, до складу яких входили малоземельні й безземельні селяни. В цих комісіях брали участь тисячі і тисячі сільських активістів, громадські організаційні ланки визначали обсяги землекористування також для винокурень, гуралень, цукрових заводів, нарешті лісогосподарських структур, які на той час стали сферою державного землекористування.

На основі даних Наркомзему РСР початку 20-х років ХХ ст. із загальної кількості 41734352 десятин землі 23559306 десятин розподілу не підлягали. Вони знаходились в безпосередньому використанні селян. Водночас 4026108 десятин землі були зайняті лісами і стали відчуженими в державне землекористування. Радянські господарства, винокурні, розмаїті установи та державні організації у своєму господарському користуванні мали 1 млн. десятин землі. Отже, серед трудового селянства розподілили більше 13 млн. десятин землі господарського користування [5]. Дані показники не включають в себе територію Криму та північні повіти Таврійської губернії, що були зайняті військами барона Врангеля та УНР [6].

Серйозною проблемою було забезпечення селян знаряддями праці, яких істотно бракувало для задоволення потреб села. Для раціональнішого використання сільськогосподарських машин утворюються спеціальні пункти, яких у 1920 р. в Україні налічувалось близько 1850, в тому числі в Полтавській губернії — 400, Одеській — 354, Харківській — 672. Одночасно організується певна мережа майстерень і кузень по ремонту сільгоспмашин, чисельність яких сягала 2860.

На початку 20-х років органи влади вживають заходів щодо впорядкування ефективного використання на селі тракторів, яких на той час за державним обліком в Україні налічувалось 300. Земельні інстанції держвлади виявляли особливу зацікавленість у їх використанні, а тому вживали зусиль щодо застосування тракторів в землеробстві, вбачаючи в тому майбутнє. Наркомзем проводить "День трактора і села землеробських машин" і на землях Харківського міського продовольчого відділу організовує демонстрацію застосування тракторів на оранці великих земельних масивів. Той день став

справжнім святом сільськогосподарської праці, на нього прибув великий загін селян з сусідніх і навіть віддалених сіл, представники органів влади, громадських організацій, промислових підприємств, ряду військових частин.

Народний комісаріат землеробства України із захопленням інформував уряд про здійснену акцію. З особливим наголосом говорилося про трактор не тільки як потужну машину, а й дієвий механізм у справі механізації усупільненого матеріального аграрного виробництва, механізації найбільш трудомістких виробничих процесів у ньому, так би мовити тракторизацію сільського господарства. Сприяючим тому чинником слугував процес збільшення кількості колективних форм господарювання на селі, тобто колгоспів, сільгоспартілей, комун.

Загалом у кінці 1920 р. земельними органами державної влади було взято на облік 707 діючих колгоспів, хоча переважаючою формою господарювання на селі в той час була сільськогосподарська артіль. Мало місце й таке явище, коли на селі функціонувало чимало комун, що не були зареєстровані в органах державної влади. Такі факти були наявними в Полтавській, Чернігівській та інших губерніях. Так у селах Одеської губернії діяло 79 комун, але в органах влади було зареєстровано лише три. Дані обставини пояснювались тим, що значна частина комун вважалася такими, що тільки утворені, знаходяться на стадії становлення та утвердження і не були віднесені до числа діючих.

Із завоюванням більшовиками влади в Україні, властивими ознаками якої стали жорстокість і кривавість, настає час виникнення та діяльності комітетів незаможних селян — комбідів. ЦК КП(б) та уряд Радянської України приймають ряд законодавчих положень і директивних рекомендацій, спрямованих на зміцнення комітетів незаможних селян, посилення їх значення і ролі в питаннях змін в аграрних відносинах, політичних процесах на селі. На початку 1919 р. оприлюднюється постанова уряду УРСР "Про утворення волосних і сільських комітетів бідноти" (тимчасове положення). Дана постанова мала ключове значення для комбідів. У ній зафіксовано наступне надзвичайно важливе положення: "Там, де немає революційних комітетів, вся повнота влади у волостях і селах тимчасово належить комітетам бідноти аж до організації Рад

із бідноти і середнього селянства [7] ". Конкретизуються не тільки обов'язки, але й права волосних і сільських комбідів у справі адміністративної необхідності та сільськогосподарських знарядь і хліба, наданню допомоги продорганам на місцях у справі вилучення хлібних залишків у куркулів, запровадження в практику декретів і постанов уряду, а також контроль за їх практичним виконанням тощо [8].

З метою аналізу набутого досвіду та надання імпульсу подальшій діяльності комнезамів ЦК КП(б)У та ВУЦВК приймають рішення щодо проведення їх всеукраїнського з'їзду. Такий форум відбувся у Харкові в середині жовтня 1920 р. З'їздом було прийнято постанову з питань внутрішнього життя України, а також обрано керівний орган — Всеукраїнську центральну комісію незаможного селянства (комнезамів). Дана комісія організаційно діяла при ВУЦВК, а очолював її Г.І. Петровський, тобто голова ВУЦВК. Комісія представляла інтереси селянства в різного роду керівних республіканських ланках. Аналогічного роду комісії були створені також у губернських, повітових центрах тощо.

Керівні органи України неодноразово адресувалися до комнезамів з питаннями посилення участі їх у створюваних різних рівнів рад як органів місцевого управління. Так у тезах ЦК КП(б)У, що мали назву "Про зміцнення Радянської влади на Україні" в лютому 1921 р. наголошувалось, що в "справі організації і зміцнення Рад знову таки комнезами є вирішальним фактором"[9].

Між комнезамами, обраними Радами та їх виконками відбувалося погодження у практичних діях. Комнезами були наділені правом у випадку необхідності проводити перевибори складу Рад, рекомендувати радорганам ініціативних, кращих комнезамівців. У багатьох випадках до керівництва сільськими Радами Харківської, Полтавської та Київської губерній прийшли кращі акти-вісти-незаможники.

Комнезами відіграли важливу роль у перерозподілі між селянством земельних ресурсів. Як відзначалося на Першому Всеукраїнському з'їзді комнезамів, тільки після їх організаційного створення згідно з діючим законодавством здійснюється справжній розподіл землі. В результаті в Україні на

селі істотно зменшилась кількість безземельних господарств, що сприяло прихиленню найширших мас селянства до органів влади.

Буде справедливо сказати, що в роки воєнного комунізму комнезами стали надійною опорою влади на селі. Вони брали активну участь у мобілізації кращих своїх активістів для боротьби з військами, наприклад Врангеля. Лише в Харківській губернії за активною участю комнезамів губернський комісаріат сформував три кавалерійські полки, вдалося забезпечити їх зброєю, кіньми, необхідним спорядженням [9]. Такого роду діяльність здійснювалась на Одещині, Полтавщині тощо.

Та не всі справи на селі вдавалося розв'язувати у належному позитивному ключі, з бажаним успіхом та з позитивними наслідками. Завадою тому, гальмівними чинниками виступали не тільки суб'єктивні, а й об'єктивні явища, перед якими люди іноді виявлялись безсилими, або такими, які, будучи залежні від органів влади, були не в змозі здійснити дії активної підтримки широких мас селянства. Такими обставинами виявився неврожай початку 20-х років.

Список використаної літератури

1. *Завальнюк О.Н., Рибак І.В.* Новітня аграрна історія України. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2004, 2004. – С. 5-7.
2. *Див. детальніше:* Історія селянства Української РСР. У 2-х т. / Відп. ред. Компанієць. – К., 1967. – С. 7-45.
3. *Документи* о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. – М.: ОГИЗ, 1942. – С. 22-23. Переклад автора.
4. *Верстюк В.Ф.* Соціальні аспекти Української революції. – Поточний архів профільного відділу інституту історії України НАНУ. – 2004. – С. 3-5.
5. *Харківський* обласний державний архів. – Ф. 203. – Спр. 134. – Арк. 158-161.
6. *ЦДАВО* України. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 175. – Арк. 32, 47-52.
7. *Збірник* законів УРСР. – Х., 1919.– Січень. – С. 7.
8. *ЦДАГО.* – Ф.28. – Оп. 1. – Спр. 1496. –Арк. 5.
9. *ЦДАВО* України. – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 42-43.